

Jeřábek, Dušan

Nad odkazem Arna Nováka

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. D, Řada literárněvědná. 1981, vol. 30, iss. D28, pp. [121]-126

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/108135>

Access Date: 23. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Jubilea

DUŠAN JEŘÁBEK

NAD ODKAZEM ARNA NOVÁKA

2. března 1980 uplynulo sto let od narození Arna Nováka, rektora brněnské univerzity v letech 1938 a 1939, jednoho z čelných představitelů naší tehdejší literární historie a kritiky. Když zemřel koncem listopadu 1939, zanechal po sobě rozlehlé a různorodé dílo, s nímž není snadné se vyrovnat a jehož význam není snadné zvážit a zhodnotit. Je to však nezbytné, neboť nemalá část tohoto díla stále žije v našem kulturním povědomí a spoluvytváří představu o naší kulturní minulosti. To se týká především Novákových *Přehledných dějin literatury české* i některých jeho monografických studií o nové české literatuře.

Novákovo dílo bylo úzce spjato z jeho lidským osudem, připomeňme proto aspoň několik biografických údajů. Arne Novák se narodil r. 1880 v Litomyšli jako syn středoškolského profesora dr. Josefa Nováka a spisovatelky Terézy Novákové. Ta především ovlivnila duševní vývoj svého syna; otevřela před ním básnický svět německého klasicismu a uváděla jej současně do četby české literatury, zvláště poezie. R. 1895 přišel Novák s rodiči do Prahy; po absolvování Akademického gymnázia vstoupil na tamní univerzitu a studoval germanistiku, bohemistiku a slavistiku. Jeho učitelé byli vynikající představitelé naší pozitivistické vědy Jan Gebauer, Jaroslav Vlček, Jan Jakubec, Jan Máchal a Arnošt Kraus. R. 1901 odešel Novák na univerzitu do Berlína, kde se stal posluchačem literárních vědců Ericha Schmidta, R. M. Meyera a Maxe Herrmanna. Zapůsobil na něj především první z nich, a to svou schopností analýzy tvůrčího charakteru básníkovy a smyslem pro spojení pozitivistické věcnosti s hloubkou psychologického poznání umělecké osobnosti.

Berlínská studia jistě přispěla k tomu, že Novák ve svých vědeckých počátcích věnoval ústřední pozornost literatuře německé; pro ni se také r. 1906 habilitoval na pražské filozofické fakultě spisem *Menzel, Boerne, Heine a počátkové kritiky mladoněmecké*. Ale i v této době, kdy si získával odbornou kvalifikaci germanistickou, zůstával stále vnitřně spjat se slovesnou kulturou domácí. I svoje germanistická témata volil se zřetelem na jejich aktuálnost pro dějiny literatury české. O tom svědčí (kromě jeho habilitační práce) i jeho doktorský spis *Klopstockův vliv na poezii českého obrození*.

V těchto pracích Novák zužitkoval znalosti a metodické zkušenosti, jichž nabyl v pražské i berlínské škole. Vedle toho však těžil i ze svého studia literární vědy a kritiky francouzské. Vlivy sociologické metody Tainovy i působení estopsychologie Hennequinovy byly ve vývoji mladého Nováka nepochybně zvláště důležité; postupně však je překonával Novákův obdiv k mistru básnické podobizny Sainte-Beuvovi. Ale nejpodnětnějšího učitele našel Novák asi přece jen doma, i když mimo okruh svých učitelů univerzitních: byl to F. X. Šalda. Třebaže Novák nepatřil nikdy k jeho přímým žákům — a ve svém pozdějším vývoji se stal spíše jeho antipodem —, přece právě Šaldovi vděčil za důležité myšlenkové podněty v době svého tvůrčího a názorového zrání. Obdivný vztah k Šaldovi se odrážel i v prvním větším díle, kterým Novák předstoupil r. 1907 před veřejnost. Byla to německy psaná práce *Die českische Literatur der Gegenwart*, přehled vývoje české literatury od májovců po současnost; tato studie tvořila součást Jakubcových *Geschichte der českischen Literatur*. Protože si vzal za úkol vylíčit obraz nedávno minulého a současného stavu českého písemnictví pro potřeby německého publika, snažil se Novák o to, aby pohlédl na českou literaturu z hlediska nadnárodního, evropského. Vysoce ocenil mladou básnickou generaci devadesátých let — jmenovitě symbolisty — a s úctou vyzvedl kritické dílo Šaldovo. V české veřejnosti i u části české kritiky vzbudil však rozhořčení Novákův skeptický soud o díle A. Jiráska. Novák byl obviňován z nedostatku úcty k domácí tradici a k národní kultuře. — Novákova mladistvá práce vskutku opravňovala k řadě výtek. Česká literatura zde byla nejednou hodnocena podle axiomat přenesených poněkud mechanicky z prostředí německého do českého a autorova snaha o nezaujatost pohledu mohla být právem vykládána jako nedostatek smyslu pro dobové i společenské okolnosti, které zákonitě působily na podobu naší literatury.

V těchto letech se Novák definitivně rozhodl, že jeho ústřední badatelskou oblastí se stane literatura česká. R. 1910 vydal (spolu s J. V. Novákem) první verzi svých *Stručných dějin literatury české*, v níž způsobem podstatně prohloubenějším, než tomu bylo v jeho prvním dílčím pokusu německém, se zamýšlí nad problematikou naší literární minulosti i přítomnosti. — V té době také Novák rozšířil svoji habilitaci na pražské univerzitě i na literaturu českou, a to spisem o *J. Nerudovi* (1910). Tato práce dokazuje, že Novák se v této době intenzivně zabýval základními otázkami naší národní kultury, zvláště úlohou tradice v dějinách národa. O tomto problému uvažoval také ve stati *Sestup do podsvětí*, uveřejněné v Přehledu 1915. Tato stať má výrazné programový ráz. Novák, sám příslušník generace devadesátých let, shledává právě v této generaci symptomy krize současné poezie a literatury vůbec; kladnou výjimkou jsou mu jen Březina a Šalda. Neúcta k domácí tradici vede podle Nováka ke ztrátě osobitosti literatury a k epigonství; soudobá poezie by se měla vrátit k odkazu generace Nerudovy a Vrchlického. Za základní hodnotu české literatury pokládal ovšem Novák vedle toho dílo K. H. Máchy, jak o tom mj. svědčí jeho pronikavý rozbor *Pouti krkonošské* v Listech filologických 1911.

Léta první světové války posílila Novákovo přesvědčení o nutnosti návratu české literatury k jejím národním funkcím a tradičním hodnotám. Dokládá to i hlavní Novákovo dílo válečných let, dvousvazková *monografie*

o *Svatopluku Čechovi* (jejíž plánovaný třetí svazek už Novák nenapsal). Všimal si především Čechova myšlenkového vývoje a jeho pojetí českých dějin, blízkého koncepci Palackého.

Pro poznání Novákova vztahu k minulostním hodnotám slovesné kultury i k nejdůležitějším metodám a směrům evropské literární kritiky má podstatný význam jeho dvojdílný spisek z r. 1916 *Kritika literární*. Vznikal v době Novákova postupného odvratu od pozitivismu a příklonu k modernějším metodám poznávání literárního procesu a literárního díla. S porozuměním se zde Novák staví zejména k teoretickým principům Ferdinandu Brunetièra, autora teorie žánrů; ještě zřetelnější je zde však vliv psychologické literárněvědné metody W. Diltheye, v níž — vedle metody Brunetièrovy — sledoval Novák záměrnou reakci na sociologickou kritiku H. Taina. — Studium Brunetièra a Diltheye vedlo Nováka nejen k prohloubení pohledu na povahu tvůrčího procesu, ale i k hlubšímu názoru na funkci a povahu literární tradice. Novák zaměřuje pozornost na funkci jednotlivých osobností, tvořících naše literární dějiny a naši literární tradici; pod tímto zorným úhlem se mu literární minulost kvalitativně víc a víc diferencuje.

Pocit aktuálnosti tradicionalistického přístupu k literárním hodnotám se u Nováka zřetelně stupňoval v letech první světové války a v době těsně poválečné. Česká literatura byla podle Nováka od dob Jungmannových podněcována ve svém rozvoji a růstu trvalým vědomím souvislosti s minulostí národní kultury. Jako podstatnou vlastnost plodného tradicionalismu zdůrazňoval Novák jeho schopnost rozlišování a kritické kvalifikace hodnot. Odmítal „hromadný kult“ tradice, a vyzvedal naopak nutnost volby a výběru, má-li tradice znamenat nikoli znásilňování, ale sebeznásobení tvůrčího ducha. Toto svoje hledisko uplatnil Novák v řadě studií, především o autorech 19. století, jako jsou *Němcová*, *Havlíček*, *Neruda* aj.; ojediněle zaměřoval pozornost i na vynikající představitele starší české literatury (*Husa*, *Blahoslava*, *Komenského*). Podstatnou část těchto prací uložil do svazků *Mužové a osudy* (1914), *Myšlenky a spisovatelé* (1914), *Zvony domova* (1916), *Podobizny žen* (1918), *Krajané a sousedé* (1922), *Z času zaživa pohřbených* (1923), *Nosiči pochodní* (1928) a *Duch a národ* (1936).

Novákův zájem však nepoutala jen literární historie. Od počátku své vědecké dráhy se jako literární kritik vyslovoval i k nejživějším otázkám literární přítomnosti. Od mládí se cítil přitahován příkladem Lessingovým — ačkoli se svou vědeckou povahou od německého racionalisty značně lišil. Byla mu však blízká a srozumitelná Lessingova stálá potřeba polemického kontaktu s dobovým myšlenkovým prouděním, vyjádřeným literární produkcí. Z podobného důvodu našel porozumění i pro *Dobrovského* (jemuž věnoval r. 1928 pozoruhodnou monografii) a pro českého následovníka Lessingova *Karla Havlíčka*.

Z moderní české literatury upoutávaly Nováka především ty zjevy, v jejichž díle nacházel nejzřetelnější tvůrčí zápas o vyrovnání s myšlenkovou a duchovní problematikou epochy na přelomu století a doby předválečné. V popředí Novákova zájmu stál proto od počátku F. X. Šalda. Novák se obdivoval jeho esejistickému umění i jeho schopnosti charakterizovat jak jednotlivé typy básnické, tak celé fáze literárního vývoje domácího i cizího

v jejich nejtypičtějších myšlenkových i tvárných kvalitách. Ztotožňoval se s Šaldovým požadavkem jednoty života a poezie a přijímal ne jeden Šaldův impuls, zejména pokud šlo o přístup k tvorbě básnické generace devadesátých let. Nepřijímal však Šaldovu tehdejší averzi vůči generaci ručovsko-lumírovské a stavěl se pochybovačně k Šaldově metodě kritické intuice, v níž spatřoval nebezpečí subjektivní rozkolísanosti a jednostrannosti kritického soudu.

Jestliže Šalda znamenal Novákovi největší autoritu v oblasti uměnovědného a kritického myšlení, za největší osobnost soudobé slovesné tvorby pokládal *Otokara Březinu*. Byl mu dovršitelem české básnické kultury 19. století, v jeho tvorbě shledával princip nadosobní lyriky a v jeho mystice nacházel příbuznost s českou duchovní reformací. Březinovo dílo mu potvrzovalo, že podstatou dědictví minulosti — tedy národní tradice — není odkaz vlasteneckého vyznavačství, ale posilování mravních jistot a mravních základů národní společnosti. — Etickou inspiraci shledával Novák i v lyrice *Antonína Sovy*. Novákův výklad Sovova básnického vývoje do první světové války patří k nejcennějším pokusům české literární kritiky o postžení vnitřního napětí Sovovy tvorby mezi individualismem básnickým a jeho stálou snahou dobrat se sociálního poslání a společenské funkce svého uměleckého úsilí.

Od r. 1921 působil Novák jako řádný profesor dějin české literatury na brněnské univerzitě. Jako kritik spolupracoval v té době — v letech dvacátých a třicátých — s řadou časopisů, zvláště s Lidovými novinami. Jeho pozornost upoutávaly velké zjevy naší meziválečné literatury; připomeňme aspoň *Ivana Olbrachta* a *Karla Čapka*. Každodenní kritická práce stala se mu jedním z nutných předpokladů k tomu, aby v letech 1936—1939 dovršil svoje největší životní dílo *Přehledné dějiny literatury české*. Výklad dějin naší literatury se mu podařilo dovést až do nejsoučasnejších dnů. Do literárního vývoje zařadil i ústní slovesnost a upřesnil svoji starší periodizaci nové české literatury podle hledisek společenských, kulturních a uměnovědných. Novákova periodizace se stala východiskem i pro naši pozdější literární historiografii.

Při ustavičném kritickém zájmu o naši literární současnost prohlubovalo se v posledních letech života stále zřetelněji Novákovo vědomí principiálního významu tradičních hodnot pro současný život a současnou kulturu národa. Novákovu prvořadou pozornost upoutává nikoli už jen problematika české literatury, ale otázka charakteru, ba samého osudu národa; dokladem toho je například stať *Národ a plémě* z knihy *Duch a národ*. Spolu s českými biology a antropology v ní Novák odmítl nacistické učení o nadřazenosti ras a národů a v přímé polemice s těmito pseudovědeckými teoriemi uvažoval o tom, které znaky skutečně určují pojem národa. Podle Nováka jsou to kvality mravní a duchovní. „Mohou stihnout národ dokonce bolestnější a osudnější rány než sama ztráta jeho vlastního státu“, psal Novák. „Nešťastnější než národ, jenž pozbyl svého státu, jest národ, který ztratil duchovní a mravní obsah svého bytí [. . .]“

Knihy *Duch a národ* obsahuje studie, které jsou z velké části zaměřeny právě k odkrývání těchto hodnot, jež podle Nováka dávají obsah a smysl pojmu národa. Jednou z nich je stať *Duše Brna a jeho kultura slovesná* — úvaha, kterou lze číst jako vyznání Novákova přijatého moravanství a kte-

rá způsobem stejně odborným jako uměleckým odhaluje a charakterizuje genia loci hlavního města moravského i jeho literární život. — Jinou závažnou prací je stať *Po stopách básnického vývoje Jana Nerudy*. Vnější popud k jejímu napsání dalo sice sté výročí Nerudova narození, vnitřním podnětem však bylo Novákovo trvalé vědomí dluhu vůči básníkovi Prostých motivů — dluhu nejen vlastního, ale celé naší literární vědy. A zároveň jako by Nováka stále více lákal návrat k základním hodnotám a jistotám; Neruda k nim patřil zcela nesporně — a stejně k nim patřil Novákovi po celý život i K. H. Mácha. Stať *Mácha vizionář* z r. 1937 je po někdejších Novákových rozboru *Pouti krkonošské* druhým jeho máchovským příspěvkem zásadního významu. Novák viděl Máchu sice v souvislostech evropského romantismu, přesto však jako zjev umělecky zcela osobitý, ba víc — jako básníka po nejedné stránce myšlenkově odvážnějšího, citově hlubšího, než byl Byron, skutečný nebo domnělý Máchův vzor.

Stále živé a naléhavé vědomí aktuálnosti některých tradičních hodnot a funkcí naší literatury vedlo Nováka k tomu, že se ve třicátých letech znovu a znovu vracel zejména k problematice našeho 19. století a kladl si stále častěji otázku funkce a významu české literatury nejen pro kulturní život národa, ale i pro vývoj jeho společenské struktury. Ničemu nebyl Novák tak vzdálen jako názoru, že smysl literatury je v ní samé; právě dějiny českého písemnictví ho poučily, že česká literatura programově plnila — zvláště ve svých vrcholných fázích — úkoly národní a sociální a že tato její funkce nejen neoslabovala, ale naopak znásobovala její účinné umělecké.

Proto když se v roce 1935 obrátil na Nováka F. X. Šalda s návrhem, aby vylíčil z hlediska našeho národního a sociálního vývoje obraz českého básnictví v období ruchovsko-lumírovském, byl Novák k takovému úkolu dokonale připraven. Základní předpoklad mu dala dávná detailní znalost tvorby této generace, k níž měl vztah zčásti odmítavý, z větší části obdivný, vždycky však těsný a znalecký. To se plně projevilo v jeho studii *Ruchovci a lumírovci v bojích proti křivdě a za právo*, vydané r. 1938. Novák zde přesně vystihl, jak se v osmdesátých letech vyvíjelo, prolínalo a křížilo české myšlení národní a sociální, jak stálá touha po odstranění sociálních nerovností byla tlumena obavami z následků sociálního radikalismu a jak sociální citění české se proto často měnilo v sociální utopii. Současně zde Novák na portrétech hlavních představitelů ruchovsko-lumírovské generace prokázal své vytříbené umění literární podobizny — umění, které dodává podnes živosti nejen této studii, ale i *Přehledným dějinám* a některým dalším jeho pracím.

Ideový postoj Novákův, vyjádřený ve studii o ruchovcích a lumírovcích, svědčil o zřejmých sympatiích k sociálně nejprogressivnějším proudům v naší literatuře konce 19. století. Jistě také proto byla studie přijata a příznivě oceněna i naší dobovou kritikou marxistickou, například Juliem Fučíkem, jehož vztah k Novákovi byl jinak vesměs odmítavý.

Toto odmítavé stanovisko pokrokové kritiky vůči Novákovi se vyhranilo a vyhrotilo v letech dvacátých. Vyplynulo především z toho, že Novák se této kritice jevil jako tradicionalista, příliš ulpívající na ideách a uměleckých normách devadesátých let, tedy na normách měšťanské společnosti z doby svého mládí; to mu znemožňovalo hlouběji pronikat do literární

problematiky poválečného období. V té době se také s Novákem nutně rozchází Zdeněk Nejedlý — rovněž tradicionalista, který však na rozdíl od Nováka patřil k iniciátorům výbojů naší poválečné mladé literatury a v tvorbě wolkrovsko-nezvalovské generace našel novou podobu a realizaci „nejlepších tradic našeho národa“.

Je tedy samozřejmě nezbytné, abychom dnes k Novákovu dílu přistupovali kriticky a uvědomovali si jeho dobově společenskou a ideovou základnu. Ale nebylo by jistě správné nepřijímat z Novákova díla to, co nám podnes může sloužit. Jsou to zejména Novákovy práce týkající se autorů 19. století (Máchy, Nerudy, Vrchlického, Čecha a některých dalších), studie o poezii devadesátých let a přelomu století i příslušné partie — ať obecné, ať monografické — z *Přehledných dějin*.

A zaslouží snad připomenutí, že k této živé části Novákova odkazu patří i knížka, jejíž význam přesahuje meze literární problematiky. Je to svazek *Zoufalství a víra*, vydaný po Novákově smrti a obsahující záznam některých jeho rektorských projevů z let 1938 a 1939. Novák v nich dodával akademické obci i celé české veřejnosti odvahy a síly k odporu proti nacistickým znásilňovatelům naší národní svobody. Také tyto projevy dosvědčují, že v Novákově odkaze najdeme hodnoty dosud platné a podnětné.